

Werkman, P. E., Woude, R. E. van der, *Geloof in eigen zaak. Markante protestantse werkgevers in de negentiende en twintigste eeuw* (Passage-reeks XXIV; Hilversum: Verloren, 2006, 559 blz., €30,-, ISBN 90 6550 910 0).

In het kader van het project Geschiedenis van de christelijk-sociale beweging van het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlandse Protestantisme is een bundel verschenen met portretten van zestien ‘markante protestantse ondernemers’ uit de laatste twee eeuwen. Bij de selectie hebben de redacteurs zich laten leiden door vier criteria. De ondernemer diende een belangrijke rol te hebben gespeeld in werkgeversorganisaties en daarnaast gold als criterium ‘actief zijn geweest in maatschappij en/of kerk.’ Verder is gestreefd naar een spreiding over bedrijfstak en religieuze achtergrond (denominatie). Elk portret wordt voorafgegaan door een aantal feitelijke gegevens, zoals geboorte- en sterftedatum, belangrijkste functie(s), nevenfuncties, onderscheidingen en de kerkelijke richting. De auteurs hebben, zoals blijkt uit de verschillen tussen hun bijdragen, geen format meegekregen van de redactie, maar zij proberen wel de invloed van religie op het ondernemen en omgekeerd te bespreken.

De bundel wordt ingeleid door C. A. Davids, die ook enkele conclusies formuleert. De bekendste theorie over dit onderwerp is nog altijd de Weberthese, van de Duitse economisch-historicus M. Weber (1864-1920), die stelt dat het protestantse geloof elementen kent die een kapitalistische geest stimuleert. Het debat hierover is recent weer nieuw leven ingeblazen door de studie van David Landes (*The Wealth and Poverty of Nations* uit 1998). Het causale verband tussen religie en ondernemerschap moet echter als zwak worden beschouwd, aangezien ondernemers feitelijk in alle tijden en culturen voorkomen.

De voor de bundel geselecteerde ondernemers bestrijken een breed terrein aan economische activiteiten, hoewel het accent vooral valt op de industrie, met portretten van de textielabrikant G. J. van Heek (1837-1915), de bierbrouwer W. Hovy (1840-1915), scheepsbouwer C. Verolme (1900-1981) en de maïszetmeelproducent C. J. Honig (1905-1974). De in Nederland belangrijke handelssector wordt feitelijk alleen vertegenwoordigd door W. de Clerq (1795-1844) van de Nederlandse Handel-Maatschappij, terwijl het bankwezen het moet doen met N. G. Pierson (1839-1939). De vervoerssector ontbreekt geheel. Naast al redelijk bekende ondernemers bevat de bundel ook minder algemeen bekende personen, zoals de uitgever J. A. Wormser (1845-1916) en H. Diemer (1879-1966), directeur van dagblad *De Rotterdammer*.

Het is onmogelijk om alle portretten te bespreken, zodat hier wordt volstaan met enkele algemene opmerkingen. Uit de schetsen blijkt dat veel protestantse ondernemers het als hun plicht zagen om niet alleen werkzaam te zijn in het bedrijf maar ook voor de samenleving in brede zin. Dat mag op zich niet opvallend worden genoemd want daarom zijn deze ondernemers immers deels geselecteerd voor de bundel. Of dit geldt voor alle protestantse ondernemers kan op basis van dit onderzoek niet worden vastgesteld. Hoe

breed de selectie ook is, representatief is ze natuurlijk niet. Overheidsbemoeienis met het bedrijfsleven werd door de protestantse ondernemers sterk afgewezen en in plaats daarvan werd de voorkeur gegeven aan onderlinge samenwerking in verenigingen en/of kartels. De protestantse ondernemers hebben daarmee een belangrijke bijdrage geleverd aan de ontwikkeling van de Nederlandse overlegeconomie. Wat verder opvalt, is hoe verschillend ze in de dagelijkse praktijk omgingen met hun geloof. Waar de ene ondernemer werken op (katholieke) zon- en feestdagen afdwong en vrouwen- en kinderarbeid toestond (Van Heek), waren anderen daar juist zeer op tegen (Wormser). Terwijl de meeste zeiden een sober en ‘eenvoudig’ leven te willen leiden, hadden anderen meer oog voor de geneugten des levens, zoals Verolme. Religie speelde bij sommige ondernemers een heel grote rol, maar bij anderen bleef het veel meer op de achtergrond. De ondernemers maakten van hun overtuiging overigens geen geheim, zoals bleek uit stukjes die ze schreven in personeelsbladen. Door alle portretten heen speelt ook de roerige religieuze geschiedenis van het protestantisme in Nederland, met de vele afscheidingen en uittredingen. Dit dwong de ondernemers haast vanzelf tot partijkiezen, zoals blijkt uit de lijstjes met kerkelijke richting, waardoor religie een belangrijk onderdeel van het dagelijkse leven bleef. Voor de meest gold echter dat in de zakelijke aspecten, de religie ondergeschikt was.

De bijdragen zijn onderling nogal verschillend wat betreft structuur, inhoud en lengte. Waar bij de één vooral de aandacht uitgaat naar de ondernemersfunctie, staat bij de ander vooral het maatschappelijke leven centraal. Het portret over broodfabrikant A. Borst besteedt, bij gebrek aan bronnen, nauwelijks één bladzijde aan het ondernemerschap. Een groter bezwaar betreft het ontbreken van een duidelijke definitie van ‘ondernemer’ en/of ‘ondernemerschap’ (of ‘markante ondernemers’). Kennelijk is een zeer brede omschrijving gehanteerd. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de portretten over W. F. Lichtenauer (1900-1981) en J. W. de Pous (1920-1996). Beide hebben nauwelijks daadwerkelijk als ondernemer gefunctioneerd (hoe ook gedefinieerd), maar zijn om andere redenen bekend geworden. Dit groepsportret biedt, zoals ook Davids opmerkt, wel weer voldoende stof voor nieuwe onderzoeksvragen, zoals naar de doorwerking van de secularisering in de ondernemerspopulatie of de recente invloed van het Amerikaanse aandeelhouderskapitalisme.

Ferry de Goey

Willemsen, M.-A. Th., *Een pionier op Flores. Jilis Verheijen 1908-1997. Missionaris en onderzoeker* (Dissertatie Nijmegen 2006, Zutphen: Walburg Pers, 2006, 448 blz., €39,95, ISBN 90 5730 403 1).

In dit lijvige Nijmeegse proefschrift van antropologe Marie-Antoinette Willemsen wordt het leven beschreven van pater Jilis Verheijen, lid van de Sociëteit van het Goddelijke Woord (*Societas Verbi Divini*, SVD), missionaris en onderzoeker. Verheijen werd in 1935 door zijn gemeenschap, een belangrijke internationale missiecongregatie, uitgezonden naar het eiland Flores in het oostelijk deel van het toenmalige Nederlands-Indië. Daar werd hij een van de 'toerende' missionarissen die de katholieke missie in de buitengebieden destijds droegen. In de loop der jaren verschoof het zwaartepunt van zijn werk echter meer en meer van de zielzorg naar de taal, de religie en de tradities van de Manggarai op West-Flores. Ook de flora en fauna van het gebied hadden zijn belangstelling: zijn collecties vonden hun weg naar diverse Nederlandse en internationale musea. De auteur beschrijft Verheijens leven, de spanning die hij ervoer tussen missie en wetenschap, de betekenis van taalkundig en etnografisch onderzoek door missionarissen voor het academische veld van de antropologie, het spanningsveld tussen een religieus leven willen leiden en wetenschap willen bedrijven.

Laat vooropgesteld zijn dat deze biografie degelijk, gedetailleerd en goed geschreven is. Er worden veel interessante vragen opgeworpen. Een deel daarvan wordt beantwoord, maar een ander deel niet.

De auteur is nog in de gelegenheid geweest om haar subject persoonlijk te spreken, ook al was zijn lichamelijke en geestelijke conditie toen niet zo goed meer. Mede op grond van die gesprekken presenteert zij hem als een priester-missionaris en lid van een religieuze congregatie met een wetenschappelijke belangstelling. De lezer kan echter het gevoel bekruipen dat dit vooral het zelfbeeld van Verheijen is en dat zijn doen en laten gedurende zijn missionaire loopbaan daar enigszins mee in tegenspraak waren. Was het missionaris-zijn voor Verheijen niet vooral een middel om zijn wetenschappelijke ambities te volgen? Die indruk wordt nog versterkt als we lezen dat Verheijen zijn zuiver pastorale taken vaak tegen heug en meug uitvoerde en klaagde over gebrek aan geld en tijd om zich aan zijn onderzoek te wijden. Hij lijkt ook bepaald geen missionaris te zijn geweest die dichtbij de inheemse bevolking stond. Hij bleef een afstandelijke observeerder. Merkwaardig is ook dat hij als missionaris de bevolking 'vooruit' wilde helpen, maar dat hij nauwelijks zijn teleurstelling kon verbergen toen de jongere generatie Florinezen de eigen taal en de oude tradities die hem zo na aan het hart lagen, achter zich liet om 'moderne' mensen te worden. Daar sluit de vraag bij aan hoe Verheijens religieus-zijn zich verhield tot zijn wetenschappelijke ambities. Als lid van een religieuze congregatie had hij bijvoorbeeld geloften van armoede en gehoorzaamheid afgelegd. De missionaire opdracht van zijn gemeenschap verlangde van hem dat hij zijn eigen wil en zijn eigen wensen daaraan ondergeschikt zou maken. Maar hoe valt daarmee Verheijens gekrenktheid te rijmen wanneer hij niet de